

ספרים

חזונו של תומס מור

יעקב קוסלביץ

אוסופיה מאת תומאס מורוס.
תרגום, מבואות והערות מאת אפרים
שחואלי, טבריה 1965.

בניגוד לרוב האוטופיות, שנכתבו אחרי שתומס מור האנגלי כתב, בתחילת המאה השש-עשרה, את ספרו הלטיני „אוסופיה“, ושהגן הלכה לעתיד — העתיד הלא הוא התחום המתאים ביותר לשכן בו את החלומות — „אוסופיה“ זו מרחיקה את חזונה רק מבחינת המקום, אך לא מבחינת הזמן: היא קיימת באחד מאי־הימים הרחוקים כביכול מאנגליה (ומחבריה עשה כל מה שאפשר לעשות ברמו, כדי שהמשכיל בן־זמנו יבין שהכוונה היא, באמת, לאנגליה גופה; אלא שלא כל המשכילים הם חכמים, המבינים דבר מתוך דבר — ורובם חשבות לו כוונת־שעשועים גרידה, לבדה את הדעת על בטן מלאה ולב שמח) — אולם אין היא מרחיקה כלל את חזונה מבחינת הזמן, ואמר לה — בהווה.

ואמנם זהו צביזנה של כל אוטופיה (במובן של שם־עצם כללי) אמיתית: שהיא נולדת מתוך רצון לתקן — והרצון לתיקונים קשור בהכרח להווה. לא ההיסטוריון מתקן ולא החולם מתקן — הראשון אך מסכם את אשר כבר אין לו שליטה עליה והשני אך כורה מפני הדברים שיש להם שליטה עליו, אלא מי בא לתקן? רק הלוחם האוטופיסטן. אבל זאת מטרת האנושות, כי הלוחם, בעוד הוא מתקן בשטח אחד, הרי יחד עם זה הוא הורס בלי־משים בשטח אחר, ואילו האוטופיסטן, כיוון שאינו גלחם על דעותיו, אינו עלול אמנם להרוס, אך ממילא אינו עשוי לתקן מאומה למעשה, אבל יש שהוא זוכה להטמין את גרעין־המעשה לעתיד ברוחם של אלה שיבואו אחריו להילחם לחזונו, ואולי גם לקיים אותו בפועל ממש (במידה שההתגשמות לא תפעל, כדרכה, לעקם את החזון ולטרסו). הלוחם, מגלו בידו, קוצר איפוא את אשר זרע בעל החזון, האוטופיסטן (ומה רחוקה עוד הדרך מן המגל עד הלחם!)... מכאן שהאוטופיסטן אינו סתם חולם, אלא מין חוזה, רואה־חלומות אקטיביסטי, והחולם הוא אוטופיסטן פאסיבי, המקיים, שב ואל תעשה בהוות כדי שיוכל לחלום על העתיד.

ברם, כשם שבאותו שטח־החלומות האקטיבי, הקרוי ספרות, יש על־פירוב (ואולי בהכרח) קורטוב כלשהו — ואפילו הוא זעיר כנגריר של מלח — של גראפר מניה, כך יש בכל מתקן קורטוב של אוטופיסטן, וכשם שהגראפומניה יש בה בהכרח משהו מן המעשה הספרותי, כך יש באוטופיסטן משהו מן המתקן: לפחות, חלום של מתקן.

וכשם שיש שני מיני חולמים בהקיק: אלה שחלומם מיוסד על הדמיון היוצא אל המציאות, ואלה שחלומם מיוסד על ההווה, העוצמת עיניה מראות את המציאות, כך יש גם שני מיני אוטופיסטים: אלה הרואים את המציאות ואלה שאינם רואים את המציאות. יש איפוא איטן־פיות של תיקון ויש אוטופיות של תחליף. אלו הנקובות אחרונה הריהן דמיונות שאין עמם אשלייה כל עיקר בנוגע למציאת גופה, ודוקה משום־כך בני־חורין הם לחסב את עיניהם מנגד המציאות ולהפליג אל מה שלא יתכן כלל במציאות: כוונתי לסוג הדמיונות שתאנושות תולה אותם בעבר רחוק, כגון „גן־עדן“ של המיתוס העברי, או „תור הזהב“ הרומאי, ללמדנו כי אין להם מקום לא בהווה ולא בעתיד. ואילו אוטופיות של תיקון הריהן דמיונות שיש עמם ראיית־המציאות, אלא שזו מלווה מידה מסוימת של אשלייה, החזקה גם מראיית־המציאות; ואשלייה מרצון זו קיימת אם בצורת החפץ לשעשע את עצמו בתקוה רחוקה, בלי בדיקת האפשרות הריאלית, ככמה מן האוטופיות המודרניות, ואם בצורת רצון יותר מפוכח ויותר מסויים — כרצון שפעל בו בתומס מור — למתות קריבקות על המציאות, להוכיח את החברה על פניה ולצמצר לפניה תבנית חיים יותר טובים, מיסודים על הצדק, הנעדר בקרב החברה הזאת: לכאורה מתוך הנתה שאם לא יועיל לא יניק, ולאמיתו של הדבר מתוך הרחיפה הסנימית של החוזה שאינו יכול לכלוא את רוחו ואנוס על פי הלוגיקה להפיק מעייגיו חוצה, ולו אך בצורה מוסווית ומעולפת שעשועים לשמם.

ברם, ראיית־מציאות זו מהי? זוהי השאלה, כמו שאומר המלט.

הבה נניח כי „לראות את המציאות“ פירושו להודות בפה מלא כי אין לשנות את מערכי החברה ולתקן אותה ביסודה אלא על־ידי תיקון האדם הפנימי תחילה, בדרך רוחנית, כלומר — לתנך את היחיד ולהכין באופן זה ציבור נאור ובעל־אחוס.

היהדות הצרופה היה המצאתם של הנביאים, והנצרות — המצאתו של ישו, כך אפשר לומר כי הקומוניזם ההלכי הוא המצאתו של תומס מור ומלחמת הפרולטרטאריזם — המצאתו של מארקס. שאלה אחרת היא באיזו מידה המצאת היחיד קשורה לתהליך תולדותי בתוך הכלל — ומה מקומה בתוכו. ובמובן רשאים לומר כי המצאת היחיד היא תוצאה מתהליך כזה, אפילו כשהיא קודמת לו בסדר הזמנים: אין מוקדם ומאוחר בחיי האידיאות, אם נראה אותן בבחינת נשמת המציאות, ואולי ביחוד מאחר שנתרגל לראות את המציאות ואת האידיאה כשני פנים של הווייה, אורגנית אחת (וכל „אורגני” הריהו, בעצם הדבר, קוסמי — כלומר, אינו מניח מקום להפרדה בין „גוף” ובין „נשמה” אלא למראית עין בלבד, או רק במותנה, לצורך הסימול וסיפור האונו).

המחשבה, שמעצם טבעה היא חותרת לרדת לעומקם של הדברים ומשופך היא תופסת את כלל הדברים כבסיס לפרטיהם (וכל אידיאה היה הריהו כסיס למחשבה דייוקטיבית, מהותה קודם למציאות המגשמתה) — המחשבה, המציאה מרוחו של היחיד את התכנית לתיקון החיים, עושה זאת על-פירוב מתוך הברקת-חזון, המראה לה כי זוהי הדרך אשר בה עתידה המציאות ללכת ממילא — ונמצא כי ההכרח התולדותי הוא שתוליד את האידיאה האוטופית, הקודמת אמנם למציאות מבחינת ההתגשמות, אך אינה אלא תוצאה מכיוון ההתגשמות ההכרחי הזה — תוצאה שהמחשבה הזאת אותה מראש.

בעל אידיאה, אוטופית כזאת היה תומס מור, ומצבינו זה היו תוצאות לשני דברים: ראשית, הוא הגרעין שממנו צמח הסוציאליזם (שלא צמח, למשל, מתוך הקומוניזם של אפלטון, כשם שאין שום תביעה של אָתוס מוסקת מתוך תיאורמה מתמטית); ושנית — המארכסיוזם פסל אותו. מארכס הלוחם, שקצר את אשר זרע (בקרע האידיאות) תומס מור החולם האקטיביסטי, פסל את האוטופיסטן רואה המציאות, שאין לו אשליות בנוגע לאפשרות לתקן אותה מבחוץ (ועל-כן הוא כותב „אוטופיה”), אבל יש לו אשלייה אחת, שאותה הוא מטפח, והיא: שתיקון החיים הוא המטרה החיובית והמחייבת, ולחלום עליה — חובה היא! וכי אדם העושה את חובתו בשטח זה — עושה דבר של ממש, שלא מן-הנמנע הוא כי יגרום סוף-סוף להתגשמות החלום הזה, המיוסד על האמת שבצדק, כלומר — על ההכרח! ואכן זוהי אשלייה למופת, אשלייה, שבלעדית לא כדאי לחיות.

אהוב אמת ושותר-צדק; ואילו, לא לראות את המציאות פירושו לחשוב כי תיקון-החברה השלם יכול לבוא מבחוץ, כלומר על-ידי הטלה משטר מתוקן, שיאמר להשליט צדק כמצות-אנשים מושכלת, אבל בכוח-השלטון.

אמור מעתה: אוטופיה „של תהליך”, הפוסחת על המציאות (בגלל חוסר-אשלייה ביחס אליה, כאמור) יכולה אפוא לחתר על תיקון האדם מבפנים, ולא להסתמך על הגורם הרוחני כגב הקודם לתולדה החמרית — כוזבתו של המארכסיוזם. ואף-על-פירכן לא זכו אוטופיות מסוג זה אלא ליחס של זלזול, בעצם הדבר, מכל צד, ואפילו מצדו של המארכסיוזם, שהורת הלכה ודוקא מתוך חוסר-אשלייה, כי יש להתחיל מן התנאים החיצוניים, התמריים, כדי להגיע אולי כתוצאה גם אל התיקון הפנימי.

ואילו האוטופיה „של תיקון”, אם יש עמה ראיית-למציאות — כאשר היתה בלי ספק לתומס מור, המדינאי המובהק ובן-העליה החכם — חכם עד כדי להסתיר את חכמתו, בבחינת „אני חכמה שכנתי ערמה”, מה שגרם כי מונטין, החכם שונא הערמה, ישנא את האדם תומס מור — האוטופיה של תיקון יודעת כי אין המציאות יכולה להגיע אל תיקון-החיים ואל אידיאל-הצדק בלי תיקון האדם הפנימי — וודאי משופך היא צוררת את חזונה בצרור האוטופיה. בעל אוטופיה מסוג זה שייך מכל מקום לאלה המייצגים את האידיאה כפעולה קודמת למהלך-המעשים. מכאן יחס הזלזול אל תומס מור מצד תורת מארכס ואנגלס, המציגת את חזונו הקומוניסטי של בעל „אוטופיה” זה כדבר של המצאת-היחיד גרידא, ולמה פסולה היא „המצאת היחיד”? — משום שהיא פעולה שאין עמה תהליך של התפתחות אוניקטיבית, העולה מאליה כיון שהזמן הוא בעזרתה, כגון עלית המעמד הפרולטרטארי להגמוניה בחברה. יחס-הזלזול הזה, אגב, מסיח דעתו כליל מן התפקיד שיש לה לאידיאה הדינאמית, כהמצאת היחיד, גם בעצם התהליך, החמרית-תולדותי של הסוציאליזם כמלחמתו של מעמד הפועלים על ההגמוניה, כי במידה שמלחמת הפרולטרטון לתיקון החברה מיוסדת על רעיון הצדק והשוויון הריהו מודחית בהכרח עם האידיאה שביסודה — והלא אידיאה, כל אידיאה, היא, המצאה אישית תמיד: מעולם לא מצאנו אידיאה שגולדה מתוך הכלל (אם כי אידיאה שלא זכתה לטיפוח מצד שום קיבוץ היא בבחינת נפל לא ראה אור — כי הוויית הכלל היא אומנתה של האידיאה, שגולדה ברוחו של היחיד; היחיד — שרשיו יונקים אמנם מן הקיבוץ, אך צמרתי עולה אל על ומתרחקת בהכרח מקרקע-הכלל), כשם שיצאת מצרים היתה המצאתו של משה, כשם שמוסר

משום שאין עמה הגמוניה של מעמד העובדים — ולא לטעון נגדה שהיא רק פעולת היחיד. הרי כל אידיאה היא פעולת היחיד! טענה זו כאילו אומרת שכל אידיאה קודמת למציאות אינה רצויה לתנועת הסוציאליזם כהתגלמות רצונו החמרי של מעמד העובדים. והאמנם נעמיד את שאיפת העובד רק על יצירה־לב החמרי, שאין עמו אידיאה קודמת למציאות? האין הסוציאליזם עצמו פרי אידאיה, הבאה להיות מנוף להפיכת המציאות?

הרקת ספרו של תומס מור לכלי עברי נאָה מעשה רב הוא, שייזקף לזכותה ולכבודה של „ספרית פרעלים“. תרגומו הנאה של אפרים שמואלי מלווה מבוא נחמד להשכיל. מבוא זה יש בו כדי לשמש הסברה פוזיטיבית לקוראים, שעצם העניין זר להם (אם כי לא הכל עשויים לגרוס, במידה שזה, קו חורג כמשל „הצליבה“ וה„התחייה“ שבראש המבוא, שאגב אינו אלא מליצה מיותרת, אך מהיותו כמעט הפגם היחיד בכל המבוא המקיף הזה, אין הוא פוגם הרבה). כמה „נספחות“ חשובים מתלויים לספר — „לוח המאורעות בחיי מוריס ודור“, וקטע מתוך המאניפסט הקומוניסטי „טי“, ומאמריהם העבריים של א. ש. ליברמאן וי. ח. ברנר על האוטופיה, וכן אגרותיהם של הומאניסטים, אַראסמוס ועוד, שמתוכם אתה לואה באיזה הסתר פנים הוכרחו משכילי הדורות הקודמים וחכמיהם לנהוג כדי שדעתם לא תעורר עליהם את חמת העם והמושלים בעם, הדתיים והחילוניים. „בוא בצור והיסמן בעפר“ — זאת היתה הברירה היחידה בידי כעלי המחשבה החפשית בכל הדורות...

ברם, כאן ישאל השואל:

ומה תהיינה המסקנות אם „גניח“, להיפך, כי הנכון, מבחינת דאית־המציאות וחוסר־האשלייה, הוא דוקא לשאוף לתיקון־החברה עליידי מהפכה בשטח החיים החיצוניים, החמריים, של הציבור — מהפכה שתהא אמנם רק השלמה וגולת־הכותרת של התהליך התולדותי־החמרי ההכרחי — וכי רק מציאותו של משטר־צדק הוא שיוכל לשמש מסגרת לפיתוחו של אדם פנימי חדש?

נדמה לי כי עם היפוך ההנחה לא תהיה השיטה מוחלטת אלא לגבי האוטופיסטנים, ואילו לגבי יחסם של מארכס ואנגלס אל תומס מור, מחוללו של הסוציאליזם, התמיהה תישאר כשהיתה. אם אין תקוה לשנות את האנושות מכפנים וחיידוש המשטר החיצון הוא א. ב. שתולדתו תיקון עולם במלכות הצדק, אז למה זה תהא פסולה מראש „המצאת היחיד“, הבאה כניגוד למציאות הנאלחה, אפילו כשהמצאת זו מתאימה בעיקר שבה — בעקרון השיתופיות — לתולדות התהליך החמרי ההכרחי — ביטול החון הפרטי כתר צאה מהצטברותו? הנימוק שהמצאת־היחיד עומדת בניגוד לתהליך ההיסטורי הוא ודאי פסול, שהרי „המצאת יחיד“ כזאת באה דוקא, כאמור, מתוך שאותו מתקן־חולם קיפול ברוחו אחרית בתוך ראשית וכמו תזה מראש את תכלית התהליך ההכרחי הזה. והאמנם פסולה אמת אידיאית רק מהיותה אידאיה, כלומר — מקבילה לשטח החמרי, ולא תוצאה מהותית המרית גרידא?

נדמה לי כי חייבת היתה תורת מארכס־אנגלס להודות בפירוש כי „אוטופיה“ לא זכתה בעיניה

